

सत्र ३ : घटक ४

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ व्याख्या

४.२.२ सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांचे महत्त्व

४.२.३ १९९१ नंतरचे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगक्षेत्राबाबत भारत सरकारचे धोरण

४.२.४ सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या समस्या

४.२.५ सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या समस्येवरील उपाययोजना

४.२.६ फ्रॅचायडिंग-संकल्पना

४.२.७ फ्रॅचायडिंगची वैशिष्ट्ये व महत्त्व

४.३ पारिभाषिक संज्ञा

४.४ स्वाध्याय

४.५ संदर्भ ग्रंथ

४.० उद्दिष्ट्ये

- सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगाच्या संकल्पना समजून घेणे.
- सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांचे महत्त्व अभ्यासणे.
- सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या समस्या जाणणे व त्यावरील उपाययोजना समजून घेणे.
- सदर उद्योगांबाबत १९९१ नंतरचे भारत सरकारचे धोरण माहिती करून घेणे.
- ‘फ्रॅचायडिंग’ ही संकल्पना समजून घेणे.
- फ्रॅचायडिंगची वैशिष्ट्ये व महत्त्व अभ्यासणे.

४.१ प्रास्ताविक

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. शेती क्षेत्रानंतर सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांवर बहुसंख्या भारतीयांचे जीवनमान अवलंबून असल्याचे दिसून येते. या उद्योगांना मोठ्या उद्योगांच्या तुलनेत भांडवल, श्रम, जागा व तंत्रज्ञानही कमी लागते, तरीही रोजगार निर्मिती, अनेकविध वस्तू व सेवांचे उत्पादन, निर्यातवृद्धी इ. बाबतीत सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांचे योगदान अनन्यसाधारण स्वरूपाचे दिसून येते. भारत सरकार व राज्य सरकारने सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांचे महत्व लक्षात घेऊन सहकार्य, सवलती व प्रोत्साहनाचे धोरण स्वीकारले आहे. देशाच्या आर्थिक विकासातही या उद्योगक्षेत्राची भूमिका महत्वाची आहे. त्यामुळे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग टिकून राहणे व विकसित होणे गरजेचे आहे.

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ व्याख्या

भारत सरकारने सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या विकासासाठी व त्यांची स्पर्धाशक्ती वाढविण्यासाठी २००६ मध्ये 'Micro, Small and Medium Enterprises Development Act' संमत केला आहे. यामध्ये सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगाच्या व्याख्या देण्यात आल्या आहेत. त्यात संबंधित उपक्रमाने यंत्रसामग्रीमध्ये अथवा उपकरणांमध्ये किती गुंतवणूक केली आहे. त्यावरून तो उद्योग, सूक्ष्म, लघु व मध्यम यापैकी कोणत्या वर्गामध्ये येतो हे निश्चित करण्यात आले आहे. सदर व्याख्या पुढीलप्रमाणे –

१) सूक्ष्म उद्योग :

“उत्पादन उद्योग असल्यास यंत्रे व संयंत्रेमध्ये कमाल भांडवल गुंतवणूक रु. २५ लाख आणि सेवा उद्योग असल्यास विभिन्न उपकरणांमध्ये रु. १० लाख कमाल भांडवल गुंतवणूक असल्यास अशा उद्योगांना सूक्ष्म उद्योग असे म्हणतात.”

२) लघु उद्योग :

“ज्या उत्पादन उद्योगाच्या यंत्रे संयंत्रे मालमत्तेमध्ये कमाल रु. ५ कोटीची भांडवली गुंतवणूक केलेली असेल आणि ज्या सेवा उद्योगामधील उपकरणांमध्ये रु. २ कोटी कमाल भांडवली गुंतवणूक असेल असे उद्योग म्हणजे लघु उद्योग होय.”

३) मध्यम उद्योग :

“ज्या उत्पादन उद्योगाच्या यंत्रे संयंत्रांमधील कमाल भांडवल गुंतवणूक रु. १० कोटी आहे व ज्या सेवा उद्योगाच्या उपकरणांमधील गुंतवणूक कमाल रु. ५ कोटी आहे असे उद्योग म्हणजे मध्यम उद्योग होय.”

वरील व्याख्या सारांश रुपाने खालीलप्रमाणे समजावून घेता येतील.

प्रकार	उत्पादन/निर्मिती उद्योग (यंत्रसामुद्रीतील एकूण गुंतवणूक)	सेवा उद्योग (उपकरणांमधील एकूण गुंतवणूक
सूक्ष्म उद्योग	रु. २५ लाखापर्यंत	रु. १० लाखापर्यंत
लघु उद्योग	रु. २५ लाखांवर आणि रु. ५ कोटीपर्यंत	रु. १० लाखांवर आणि रु. २ कोटी पर्यंत
मध्यम उद्योग	रु. ५ कोटीच्यावर आणि रु. १० कोटीपर्यंत	रु. २ कोटीच्या वर आणि ५ कोटीपर्यंत

४.२.२ सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांचे महत्त्व

भारतासारख्या विकसनशील देशात सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगक्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. औद्योगिक व आर्थिक विकासात सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. ते पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा सुयोग्य वापर :

भारतात नैसर्गिक साधनसंपत्ती मुबलक प्रमाणात उपलब्ध आहे. या साधनसंपत्तीचा सुयोग्य कार्यक्षम वापर होण्याकरिता सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग महत्त्वाचे ठरतात. तुलनेने कमी भांडवलात स्थापन होणारे हे उद्योग देशातील खनिज पदार्थ, कच्चा माल, वनसंपत्ती, जलसंपत्ती, मनुष्यबळ, तंत्रज्ञान इ. चा सुयोग्य व कार्यक्षम वापर करतात व त्यामुळे देशाचे राष्ट्रीय उत्पादन उत्पन्न वाढण्यास मदत होते.

२) रोजगार निर्मिती :

भारतातील बेकारीचा प्रश्न गंभीर आहे. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगाच्या माध्यमातून रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. बेकारीवरील उपाययोजना म्हणजे रोजगारनिर्मिती करण्याचे फार मोठे सामर्थ्य या उद्योगांत आहे. श्रमप्रधान तसेच अल्प भांडवलात करता येणारे अशी वैशिष्ट्ये असल्यामुळे लघु व मध्यम उद्योगांद्वारे रोजगार उपलब्ध होतात. तसेच स्वयंरोजगाराचे क्षेत्र विकसित होत असल्याचे दिसून येते. कुशल, अकुशल, प्रशिक्षित, अप्रशिक्षित व सुशिक्षित बेरोजगारांना लघु व मध्यम उद्योगांमुळे रोजगार उपलब्ध होतात.

३) मोठ्या उद्योगांना पूरक :

मोठ्या उद्योगांना लागणाऱ्या अनेक उपवस्तूंचे, घटकांचे उत्पादन लघु व मध्यम उद्योग करतात. मोठ्या उद्योगांना लागणाऱ्या अनेक लहान मोठ्या घटक वस्तू लघु व मध्यम उद्योग पुरवितात. म्हणजेच मोठ्या उद्योगांच्या विकासाला लघु व मध्यम उद्योग पूरक ठरतात.

४) शेती क्षेत्राला पूरक :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. शेती क्षेत्रात तयार होणारा माल हा लघु व मध्यम उद्योगात कच्चा माल म्हणून वापरतात. त्यामुळे शेती क्षेत्राला लघु व मध्यम उद्योग हे पूरक उद्योग ठरतात.

५) कमी भांडवल :

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना तुलनेने कमी भांडवल लागते. मोठ्या उद्योगासाठी आवश्यक असणाऱ्या भांडवलात अनेक लघुउद्योग उभारता येतात. भारतात भांडवलाची कमतरता असल्यामुळे कमी भांडवलात सुरु करता येणारे लघुउद्योग देशाच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतात.

६) औद्योगिक विकासाला चालना :

औद्योगिक विकास हा देशाच्या विकासाचे द्योतक आहे. औद्योगिक विकासाला चालना मिळण्याकामी लघु व मध्यम उद्योग महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. भारतामध्ये एकूण औद्योगिक उत्पादनापैकी लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्राचा वाटा ३९% आहे तर सेवा उद्योगांच्या विस्तारामध्येही या उद्योगांची भूमिका महत्त्वाची आहे. ग्राहकोपयोगी व औद्योगिक वस्तूंचे उत्पादन करण्यासाठी लघु व मध्यम उद्योग उपयुक्त ठरतात. कमी भांडवलात सुरु करता येत असल्यामुळे लघु व मध्यम उद्योग देशाच्या औद्योगिक विकासालाही चालना देतात.

७) समतोल प्रादेशिक विकासाच्या दृष्टीने महत्त्व :

देशातील सर्वच प्रदेशांचा समतोल विकास न झाल्यास अनेक समस्या उद्भवतात. ग्रामीण भागात व औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागात उद्योगांची उभारणी होणे आवश्यक असते. परंतु अशा प्रदेशात मोठे उद्योजक उद्योग उभारत नाहीत. त्यामुळे मागास भाग अधिकच मागासलेला बनतो. तेथे रोजगार निर्मिती होत नाही. मात्र अशा भागात कमी भांडवलावर आधारित स्थानिक साधनसंपत्तीचा विचार करून सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग सुरु झाले तर अविकसित भागांचा विकास होईल व समतोल प्रादेशिक विकासास मदत होईल.

८) कमी तंत्रज्ञानाची आवश्यकता :

लघुउद्योगांना मोठ्या उद्योगांच्या तुलनेत कमी तंत्रज्ञान लागते. हे उद्योग कामगारांचे हस्त कौशल्य व पारंपरिक देशी तंत्रज्ञानावर अवलंबून असतात. त्यामुळे देशातील मनुष्यबळ कौशल्य व पारंपरिक तंत्रज्ञानाच्या वापरास चालना मिळते.

९) आर्थिक विषमता दूर करण्यास मदत :

केवळ मोठ्या उद्योगांच्या विकासामुळे आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण, श्रीमंत व गरीब वर्ग असे दोष निर्माण होतात. मात्र सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या विकासामुळे स्वयंरोजगाराचे क्षेत्र विकसित होते. इतरांनाही रोजगार मिळतो. त्यांची क्रयशक्ती वाढते आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रीकरण होण्यास मदत होते. थोडक्यात सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांमुळे आर्थिक विषमता दूर होण्यास मदत होते.

१०) आर्थिक विकासाचे चक्र गतिमान होण्यास मदत :

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगामुळे अर्थचक्र गतिमान होते. देशाच्या एकूण निर्यातीमध्ये या उद्योगक्षेत्राचा वाटा ४०% इतका आहे. त्यामुळे विदेशी चलन मिळण्यास मदत होते. या उद्योगांच्या विकासामुळे रोजगार निर्मिती होते. शेतीवरील भार कमी होतो, निर्यात वाढते, आयातीला पर्याय उपलब्ध होतो, समाजाचे राहणीमान उंचावते, प्रादेशिक समतोल व आर्थिक विकास साधला जातो. एकंदरीत आर्थिक विकासाचे चक्र गतिमान होण्यास मदत होते.

४.२.३ १९९१ नंतरचे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगक्षेत्राबाबत भारत सरकारचे धोरण

समतोल आर्थिक विकास व रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगाद्वारे केले जाते. यामुळे लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देण्याचे धोरण भारत सरकारने प्रारंभीपासूनच स्वीकारले आहे. विविध सवलती, सुविधा, साधने, तंत्रज्ञान, भांडवल या उद्योगक्षेत्रास पुरविण्याचे धोरण सरकारने आखलेले दिसते. तसेच लघुउद्योग क्षेत्राचा अंतर्भाव 'प्राथमिक क्षेत्रात' करून त्यांचे प्रश्न सोडविण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. केंद्र व राज्य सरकारांनी लघुउद्योगांचा विकास घडवून आणण्यासाठी विविध प्रयत्न केले. १९४८, १९५६, १९७३, १९७७, १९८० व १९९१ अशा सर्वच औद्योगिक धोरणांतून सरकारने जास्तीत जास्त सोयी सवलती व प्रोत्साहन देण्याचाच प्रयत्न केला.

भारत सरकारने २४ जुलै १९९१ रोजी उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण यांचा पुरस्कार करणारे नवे आर्थिक धोरण जाहीर केले. उदारीकरणाच्या धोरणास अनुसरून सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्रास सरकारकडून द्यावयाच्या मदतीचा आराखडा ऑगस्ट १९९१ मध्ये जाहीर केला गेला. लघु व मध्यम उद्योगांना संरक्षण देणे, त्यांची स्पर्धाशक्ती वाढविणे, भांडवल पुरवठा, प्रोत्साहन या दृष्टीने सरकारचे १९९१ नंतरचे धोरण खालीलप्रकारे स्पष्ट करता येईल.

- १) केंद्र सरकारने फक्त लघुउद्योग क्षेत्रात उत्पादन करता यावे यासाठी ८४० उत्पादने राखून ठेवली आहेत.
- २) शासनाच्या खरेदीत लघुउद्योगांना प्राधान्य दिले.
- ३) जमीन, पाणी, वीज इ. पायाभूत सुविधा लघुउद्योगांना उपलब्ध करून देण्यात आल्या.

- ४) लघुउद्योगांना कमी व्याजदरात वित्तीय संस्थामार्फत कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देण्यात आला.
- ५) लघुउद्योजकांना आवश्यक ते प्रशिक्षण देण्याकरीता प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्थांची निर्मिती करणेत आली.
- ६) लघुउद्योगांना त्यांच्या वस्तू विकण्यासाठी शासनाने विविध प्रकारचे साहाय्य केले. तसेच निर्यात वाढीसाठी साहाय्य केले.
- ७) लघुउद्योगांना करविषयक सवलती दिल्या गेल्या.
- ८) गुणवत्ता व तंत्रज्ञान वाढविण्यावर भर दिला गेला. तसेच गुणवत्ता प्रमाणपत्र देण्याकरिता चाचणी केंद्राची स्थापना करण्यात आली.
- ९) लघुउद्योग क्षेत्रास वित्तपुरवठा व तांत्रिक सेवा देण्यासाठी सिडबी व तंत्रज्ञान व आधुनिकीकरण निधी यांची उभारणी करण्यात आली.
- १०) लघुउद्योगांकडे ‘साहस भांडवल’(Risk Capital) आकर्षित करण्यासाठी ‘मर्यादित जबाबदारी भागीदारी संस्था कायदा’ पारित करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले.
- ११) मोठ्या उद्योगांना लघुउद्योगांनी विकलेल्या मालाची उधारीची रक्कम त्यांना तत्काळ मिळवून देण्याकरिता स्वतंत्र वसुली हमी सेवा देणारी यंत्रणेची सिडबीच्या माध्यमातून निर्मिती केली.
- १२) १९९९-२००० मध्ये लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्राच्या विविध समस्या सोडविण्याकरिता ‘लघु, कृषी व ग्रामीण उद्योग मंत्रालय’ उघडण्यात आले.
- १३) २००४-२००५ मधील धोरणास अनुसरून भारतीय रिझर्व्ह बँकेने लघुउद्योग क्षेत्रास बँकांकडून केल्या जाणाऱ्या कर्जमयदित दुपटीने वाढ केली.
- १४) सन २००६ मध्ये “‘सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग विकास कायदा’” संमत करणेत आला.

अशा प्रकारे उत्पादन व विपणनास मदत, पायाभूत सुविधा पुरविणे, विविध करसवलती, पुनर्वसन, प्रशिक्षण, बीजभांडवल पुरवठा, तांत्रिक सल्ला व मार्गदर्शन, निर्यात वाढीस प्रोत्साहन अशा प्रकारचे उत्तेजन देणारे १९९१ नंतरचे भारत सरकारचे धोरण सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगक्षेत्रास मदत करणारे दिसून येते.

४.२.४ सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या समस्या

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग यांना भारतीय अर्थव्यवस्थेत अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. देशाच्या औद्योगिक उत्पादन वाढीमध्ये, निर्यात वाढीमध्ये, रोजगार निर्मितीच्या दृष्टीने व एकूणच देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये ह्या उद्योग क्षेत्राने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. तथापि, सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या विविध समस्या दिसून येतात. त्या पुढीलप्रमाणे-

१) भांडवलाची समस्या :

भांडवलाची कमतरता ही सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांची मोठी समस्या आहे. आपल्या देशात बचतीचा दर कमी असल्याने भांडवलनिर्मितीचा दरही कमी आहे. तसेच सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांची बाजारातील पत कमी असल्यामुळे त्यांना सुलभतेने व आवश्यक तेवढा भांडवलाचा पुरवठा होत नाही. व्यापारी बँका व वित्तीय संस्थांकडून आवश्यक त्या प्रमाणात वित्तपुरवठा केला जात नाही. त्यामुळे अनेक वेळा लघुउद्योजकांना भांडवल मिळविण्यासाठी खाजगी सावकारांवर अवलंबून रहावे लागते. त्यांचा व्याज दर व अटी जाचक स्वरूपाच्या असतात. त्यामुळे पुरेशा भांडवलाअभावी अनेक लघुउद्योग आजारी पडतात.

२) कच्च्या मालाच्या नियमित पुरवठ्याची समस्या :

योग्य भावाने, योग्य दर्जाचा, योग्य प्रमाणात सातत्याने कच्चा माल उपलब्ध होणे ही कोणत्याही उद्योगाची गरज असते. मात्र सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना योग्य दर्जाचा कच्चा माल योग्य त्या प्रमाणात योग्य त्या वेळी मिळू शकत नाही. तसेच या उद्योगांकडे भांडवलाची कमतरता असल्यामुळे ते कच्च्या मालाचा मोठा साठाही करू शकत नाहीत. कच्च्या मालासाठी त्यांना जादा किंमत मोजाची लागते. कच्च्या मालाच्या पुरवठादाराकडूनही जाचक अटी घातल्या जातात. मध्यस्थांच्या गैरव्यवहाराचाही त्यांना फटका बसतो.

३) विपणनविषयक समस्या :

आजच्या स्पर्धेच्या युगात उत्पादनाएवढेच विपणनालाही विशेष महत्त्व आहे. अलीकडील काळात बाजारपेठेत आमूलाग्र बदल झाले आहेत. बाजारपेठेचे क्षेत्र व्यापक झाले आहे. ग्राहकांच्या गरजा, अपेक्षा, आवडीनिवडीही बदलत आहेत. तीव्र स्पर्धा निर्माण झाली आहे. यामुळे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांपुढे विपणनविषयक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. मर्यादित भांडवलामुळे लघुउद्योग ब्रॅंडिंग, पॅकिंग, जाहिरात, आधुनिक विपणनपद्धतीवर मोठ्या प्रमाणात खर्च करू शकत नाहीत. मोठ्या उद्योगांशी दर्जा, किंमत, जाहिरात विपणन संशोधन इ. बाबत स्पर्धा करणे लघु व मध्यम उद्योगांना शक्य नसते. एकूणच लघुउद्योगांना विपणन व विक्री कार्यात अनेक अडचणी सोसाब्या लागतात.

४) कामगार समस्या :

चांगल्या प्रतीच्या मनुष्यबळाचा अभाव ही सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांपुढील एक महत्त्वाची समस्या आहे. लघुउद्योग हे आकाराने लहान असतात. भांडवल कमी असते, तंत्रज्ञानाचा, यंत्रांचा वापरही कमी असतो. श्रमाधिष्ठित उत्पादन तंत्राचा वापर या उद्योगात केला जातो. परंतु या उद्योगात काम करणारे कामगार अप्रशिक्षित, अशिक्षित असतात. त्यांना अल्पवेतन दिले जाते. उच्चशिक्षित, प्रशिक्षित व कार्यक्षम अशा मनुष्यबळास जादा वेतन देणे या उद्योगांना न परवडणारे असते. त्यामुळे कामगारविषयक समस्या निर्माण होतात. कामगारांच्या गैरहजेरीचे व अदलाबदलीचे (Labour turnover) प्रमाणही जास्त असते. त्यामुळे कार्यक्षम व कुशल कामगार सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना उपलब्ध होत नाहीत.

५) तंत्रज्ञानविषयक समस्या :

अनेक लघु व मध्यम उद्योगांमध्ये जुनाट व कालबाह्य तंत्रज्ञानाचा व यंत्रसामुग्रीचा वापर केला जातो. भांडवलाच्या कमतरतेमुळे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा ते वापर करू शकत नाहीत. त्यामुळे उत्पादित मालाचा दर्जा खालावतो. सरासरी उत्पादकताही घटते. परिणामी लघुउद्योगांची स्पर्धात्मक शक्तीही कमी होते.

६) अपुरा विजपुरवठा :

भारनियमनामुळे होणारा अनियमित व अपुरा विजपुरवठा या समस्येला सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे उत्पादन क्षमतेचा पर्याप्त वापर केला जात नाही. तसेच विजेचे कनेक्शन सहज न मिळणे व वीजदर जास्त असणे. या समस्याही सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना भेडसावतात.

७) मोठ्या उद्योगांशी स्पर्धा :

भारत सरकारने काही (८४०) वस्तूंचे उत्पादन लघुउद्योगांसाठी राखून ठेवले आहे. तरीही अनेक वस्तूंचे उत्पादन लघुउद्योगांबरोबरच मोठ्या उद्योगांतही केले जाते. मोठ्या उद्योगांची साधनसंपत्ती मोठी असते. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा व विपणन तंत्राचा वापर केला जातो. या बाबतीत सूक्ष्म लघु व मध्यम उद्योगांना बड्या उद्योगांशी स्पर्धा करणे अशक्य असते. कोणत्याच बाबतीत त्यांची बरोबरी होऊ शकत नाही. उत्पादनखर्च, दर्जा, सुबक्ता, जाहिरात, गुंतवणूक, किंमत इ. बाबतीत मोठ्या उद्योगांच्या स्पर्धेपुढे लघु व मध्यम उद्योग टिकाव धरू शकत नाहीत.

८) व्यवस्थापकीय कौशल्याची कमतरता :

व्यावसायिक, उच्चशिक्षित व कार्यक्षम व्यवस्थापकाची नियुक्ती करणे लघु व मध्यम उद्योगांना परवडत नाही. अशा व्यवस्थापकांना मोठा पगार द्यावा लागतो. तेवढी आर्थिक कुवतही या उद्योगांकडे नसते. अनेक लघुउद्योजक स्वतःच त्यांच्या उद्योगांचे व्यवस्थापन सांभाळतात. अकार्यक्षम व्यवस्थापनामुळे अनेक लघुउद्योग आजारी पडतात. पारंपरिक, मागास अशा अव्यावसायिक व्यवस्थापनामुळे उद्योग घटक अकार्यक्षम व अयशस्वी होतात.

९) कायदेविषयक समस्या :

आपल्या देशात उद्योग व्यवसायाबाबत असंब्य कायदे आहेत. त्यांचे पालन करून उद्योग करणे अत्यंत अवघड बनते. कामगार कायदा, व्यवसाय नोंदणी कायदा, आयात निर्यात कायदा, संपत्ती कायदा, विक्रीकर कायदा, उत्पन्न कर कायदा, पर्यावरण संतुलन कायदा, ग्राहक संरक्षण कायदा अशा विविध कायद्यांची पूर्तता करणे हे लघुउद्योजकांपुढील आव्हानच ठरते.

१०) इतर समस्या :

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांपुढील अन्य समस्या खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

- * उत्पादन क्षमतेचा अपुरा वापर.
- * भ्रष्ट सरकारी यंत्रणा-दफ्तर दिरंगाई व लालफितीचा कारभार.
- * सरकारी योजनांचा गैरवापर.
- * बाजारपेठेसंदर्भात अपुरे ज्ञान
- * साहस भांडवलाची कमतरता
- * पायाभूत सुविधांचा अभाव
- * विविध सरकारी संस्था, बँका, जिल्हा उद्योग केंद्रे, महामंडळे यांच्या कार्यात समन्वयाचा अभाव.
- * उत्पादनाच्या दर्जाकडे दुर्लक्ष.
- * उधारी वसुलीबाबत समस्या इ.

४.२.५ सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या समस्येवरील उपाययोजना

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या विविध समस्या आपण अभ्यासल्या. केंद्र सरकार व राज्य सरकारने या उद्योगांच्या विकासासाठी नेहमीच प्रोत्साहनात्मक धोरण राबविले आहे. विविध संस्थांच्या उदा. निसबुड, लघुउद्योग विकास संस्था, भारतीय लघु उद्योग विकास बँक, महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्र, जिल्हा उद्योग केंद्रे इ. अशा अनेक संस्था व महामंडळाच्या माध्यमातून सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या समस्येवर उपाययोजना केल्या जातात, मदत केली जाते. तरीही या उद्योगक्षेत्राचे प्रश्न, समस्या ह्या गंभीर होत चालल्या आहेत. त्यावरील उपाययोजना प्रामुख्याने खालीलप्रमाणे-

१) सुलभ भांडवलपुरवठा :

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना बँका व वित्तीय संस्थाकडून आवश्यक तेवढा व नियमित वित्तपुरवठा होणे गरजेचे आहे. आजही लालफितीचा कारभार व भ्रष्टाचार यामुळे कर्जप्रकरणे अडवली जातात. उद्योजक मेटाकुटीस येतात. यावर सक्षम उपाययोजना होणे गरजेचे आहे. सुलभ व नियमित भांडवल पुरवठा होणे गरजेचे आहे.

२) नियमित विजपुरवठा :

भारनियमनाची समस्या या उद्योगांना मारक ठरते. त्यामुळे नियमित व पुरेसा विजपुरवठा सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना होणे गरजेचे आहे.

३) कच्च्या मालाचा नियमित पुरवठा :

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना कच्च्या मालाचा नियमित पुरवठा होणे गरजेचे आहे. साठेबाजी, मध्यस्थांचे गैरव्यवहार, गुदामांची सोय नसणे इ. समस्या दूर होण्याकरिता शासनाने ठोस पावले उचलणे आवश्यक आहे.

४) प्रशिक्षणाची सोय :

लघु व मध्यम उद्योजकांना उद्योजकीय प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवून त्याद्वारे प्रकल्प, उत्पादन, विपणन, लेखाकर्म, व्यवस्थापन याबाबतचे दर्जेदार प्रशिक्षण देणे ही काळाची गरज बनली आहे. प्रशिक्षण कार्यक्रम सर्व स्तरावरील उद्योजकापर्यंत पोहचण्याची गरज आहे. महिला उद्योजक व तरूण विद्यार्थीवर्गास प्रशिक्षणाची सोय उपलब्ध होणे आवश्यक आहे.

५) तंत्रज्ञान व जाहिरात :

या उद्योगांनी काही प्रमाणात का होईना पण आधुनिक तंत्रज्ञानाची कास धरणे गरजेचे आहे. त्यासाठी शासनाने मदत करावी. तसेच वस्तूंचे मार्केटिंग, जाहिरात, पॅकेजिंग याबाबतीतही सुधारणा होणे गरजेचे आहे.

६) पुनर्वित्त पुरवठा :

विविध वित्तीय संस्था व बँका ह्या लघु व मध्यम उद्योगांना अर्थपुरवठा करतात. अशा वित्तीय संस्था व बँकाना शासनाने पुनर्वित्त पुरवठा करावा. भारतीय लघुउद्योग विकास बँक पुनर्वित्तपुरवठा करते मात्र त्याची व्याप्ती वाढविणे गरजेचे आहे.

७) समन्वय :

उद्योजकता विकासास मदत करणाऱ्या अनेक संस्थांचे जाळे निर्माण करण्यात आले आहे. मात्र या संस्था, मंडळे, बँका व शासन व सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योजक यांच्यात समन्वय निर्माण होणे गरजेचे आहे.

८) एक खिडकी योजना :

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या नोंदणी, वित्तपुरवठा, परवाने सुविधांसाठी वेगवेगळ्या ठिकाणी संपर्क साधावा लागतो. त्याऐवजी या उद्योजकांस सर्व माहिती व सुविधा एकाच ठिकाणी उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने एक खिडकी योजना राबविणे गरजेचे आहे.

९) आजारी उद्योगांचे पुनर्वसन

जे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग आजारी पडले आहेत अशा उद्योगांचे प्राधान्याने पुनर्वसन होणे गरजेचे आहे. शासनाने तसेच विविध उद्योजकीय संस्थांनी याबाबत समन्वयाने व तातडीने पावले उचलणे गरजेचे आहे.

अशा अनेक उपाययोजनांची नितांत व तातडीची गरज निर्माण झाली आहे.